

«Книга Іаковъ Жидовинъ» у давньоруських ранніх джерелах і Тихонравовському хронографі

Анотація. Аналізуються нові матеріали до історії текстів одного з перекладних візантійських джерел – «*Doctrina Jacobi puper baptisati*», у давньослов'янській версії з XI ст. відомого як «Книга Іаковъ Жидовинъ» – та кількох давньоруських пам'яток; наголос зроблений на Тихонравовському хронографі. Підвалини студій складені завдяки нещодавнім розробкам О.Пересветова-Мурата, в яких простежено запозичення з «Книги Іаковъ» у «Слові про закон та благодать» київського митрополита Іларіона та старшого літопису – «Повісті временних літ». **Метою студій** є розширити базу порівняння «*Doctrina Jacobi*» з давньоруськими пам'ятками, залучаючи нове джерело, а також з'ясувати характерні риси компіляцій. Застосовано **методи** переважно з царини джерелознавства й текстології, що включають текстуальну та літературну критику. **Наукова актуальність.** Уперше виявлено всі цитати із «*Doctrina Jacobi*» в Тихонравовському хронографі. Хоча останню компіляцію укладено у XVI ст., у ній наявні ранні складові, що зумовлює її значення для історії давньоруської книжності. Тихонравовський надає надійний матеріал, оскільки містить найбільше цитат із «Книги Іаковъ», понад 90, тоді як у київського митрополита Іларіона таких близько 10, а у старшому руському літописі – до 20. **Висновки.** Судячи з аналогічних перекомпоновок біблійних цитат у Тихонравовському та «Повісті временних літ», невідомий укладач XI ст. зробив вибірку з «Книги Іаковъ» і переробив фрагменти, поєднуючи їх в інший ланцюжок. Він створив простору «біблійну колекцію», що послугоувала посередником між перекладним візантійським та оригінальними давньоруськими текстами. Ураховуючи нові матеріали, схему взаємин наших текстів потрібно уявляти собі таким чином: від «Книги Іаковъ» до просторої «біблійної колекції», та від останньої – до твору митрополита Іларіона, «Повісті временних літ» і далі. У кінцевому підсумку Тихонравовський хронограф, пізньосередньовічний твір XVI ст., дозволяє пролити нове світло на заплутані проблеми писемних пам'яток Київської Русі.

Ключові слова: Давня Русь, текстологія, середньовічні літописи та хронографи.

На початку XXI ст. скандинавський славіст О.Пересветов-Мурат увів у науковий обіг нову пам'ятку з найдавнішого періоду розвитку давньослов'янської книжності¹. Ідеться про переклад ранньовізантійської VII ст. «*Doctrina Jacobi puper baptisati*» (далі скорочено – грк. DI)². У слов'янських рукописних збірках текст фігурує, як правило, поряд з Тлумачними пророками, тобто, з пророцькими книгами із доданими до них тлумаченнями. Повне найменування: «Книга глаголема Яаковъ Жидовинъ, списана бысть Иосифомъ новокрещенымъ от иоудеи въ Африкыи при цѣсарьствѣ Ираклиевѣ . вѣра и противление крестивъшихся иоудеи въ Африкыи и в Карфагенѣ» (далі – «Книга Іаковъ», або слв. DI)³.

¹ Pereswetoff-Morath, Alexander I. 'The Old is in the New Revealed': Prophetical Quotations from the Slavonic Translation of *Doctrina Jacobi* in the Literature of Early Kyivan Rus' (Part one), *Palaeobulgarica / Старобългаристика*. XL, 1 (София, 2016), 51–80; Idem, (Part two), *Palaeobulgarica / Старобългаристика*. XL, 2 (2016), 9–48.

² Грецький текст з перекладом на французьку та коментарями: Déroche, Vincent, *Doctrina Jacobi puper baptisati, Travaux et Mémoires*, 11 / Gilbert Dagron, et al (Paris, 1991), 48–229. Тут такі відзначені запозичення з Біблії в тексті твору.

³ У виданні слв. DI за основний список мною обрано рукопис Тлумачних пророків із додатками, ОР РГБ, збір. Троїцьке №91, кінця XV ст. (далі: Т91). Див.: Вілкул Татьяна, Книга глаголема Яаковъ Жидовинъ (текст и параллели к древнерусским компиляциям), *Palaeoslavica*. vol.26, no.1 (Boston, Mass., 2018), 97–163. Т91

Виклад охоплює події у Карфагені за часів візантійського імператора Іраклія (помер 643 р.). Оповідается про недобровільне охрещення властями Карфагена купця іудея Іакова, котрий, як ап. Павло, спочатку «много насилія твори христіаномъ». Після вимушеного охрещення Іаков почав шукати обґрунтування переваг нової віри перед вірою своїх пращурів. Пошуки вилилися у полемічні бесіди з такими ж насильницьки вихрещеними співвітчизниками. Коли ближче коло було переконане, полеміка перейшла у діалоги з «Лустомъ», приятелем юності, котрий прибув пізніше. Авторський текст складається головним чином із сюжетного оформлення діалогів, тобто, зауважень, коли і де збиралися, які питання задавали, що мовлено оточуючими про Іакова, чи пішов він, коли розійшлися, поститися чи (після особливо вдалої бесіди) усі збиралися обідати, і т. ін. Також додано авторські ремарки-тлумачення наведених біблійних місць. Змістовно головними є композиції з біблійних цитат, левову частину яких становлять запозичення з пророків та Псалтиря, хоча зустрічаються також фрагменти інших книг, у тому числі новозавітних. Обсяг процитованих фрагментів Біблії набагато переважає те, що уведено автором ДІ власними словами. Грк. ДІ у виданні В.Дероше поділяється на п'ять глав, по кілька десятків коротких параграфів в кожній, такий же поділ збережено і для слов'янського перекладу.

О.Пересветов-Мурат віднайшов запозичення з «Книги Іаковъ» у «Повісті временних літ» (далі – ПВЛ) та «Слові про закон та благодать» (далі – СЗБ). Це означає, що «Книга Іаковъ» була відомою в Русі до середини XI ст. Вона вплинула на кількох видатних середньовічних авторів. Достеменно – на київського митрополита Іларіона та укладача ПВЛ, не виключено також, що з її ідей розпрацьована «антиіудейська полеміка» Толкової Палей та деяких інших творів⁴. Це пересуває ДІ у ранг першорядних джерел, що справили враження власне на формування давньоруської книжності.

У ПВЛ більшість цитат із «Книги Іаковъ» уведені в так звану «Промову Філософа», уміщену під 6494 / 986 р. Ідеться про виклад священної історії з вуст якогось грека-філософа князеві Володимирі Святославичу, котрий збирався охреститися. Розглядаючи співвідношення текстів, скандинавський славіст вважає за необхідне заторкнути складні питання походження «Промови Філософа» й раннього літописання в цілому, включно з так званою проблемою «Початкового зводу» 1090-х рр. (що, за гіпотезою О.Шахматова та його послідовників, мав передувати ПВЛ) і реконструйованими літописознавцями гіпотетичними компіляціями 1060-х та 1070-х рр. Для твору Іларіона пропонується медіатор між «Книгою Іаковъ» і СЗБ – так зване Spruchsummlung (колекція з кількох біблійних цитат), використання якого свого часу припустив Л.Мюллер⁵. У ПВЛ пропонується вбачати Spruchsummlung, вже ускладнене уведенням запозичень з Хроніки Георгія Амартола – тобто «вторинну колекцію» біблійних цитат⁶.

Слід зазначити, більшість думок щодо твору Іларіона, початкового літописання та біблійних перекладів було висловлено до віднайдення «Книги Іаковъ». Уведення

дигіталізований, див. <http://old.stsl.ru/manuscripts/book.php?col=1&manuscript=091> (далі у цій статті скорочене позначення сайту: old.stsl.ru).

⁴ Окремі збіги прослідуються у «Полоні Срусалимському», який К.Вершинін останнім часом відніс до домонгольського часу: Вершинін К.В. Древнейший вид Сказания о трех пленениях Иерусалима, *История России с древнейших времен до XXI века: проблемы, дискуссии, новые взгляды. Сборник статей участников Международной научно-практической школы-конференции молодых ученых (8–9 октября 2019 г.)* (Москва, 2019), 16–21 (особ. с.20 – де приведена цитата з Малахії 1.10 «нѣсть ми хотѣнія...»; тексти цієї паралелі детально розібрано в даній статті нижче)

⁵ Müller L., *Die Werke des Metropolitens Ilarion* [Forum slavicum, vol.37] (München, 1971), 13–15.

⁶ Див. стему: Pereswetoff-Morath, 'The Old is in the New (Part two), 43.

цього джерела в науковий обіг спростовує певні висловлені раніше гіпотези. Зокрема, припускали, що митрополит Іларіон знав грецьку, що й обумовило розбіжності з відомими давньослов'янськими біблійними перекладами у СЗБ. Тепер відхилення можна твердо спирати на запозичення зі слв. ДІ. Загалом, існування «Книги Іаков» пояснює доволі важливі риси ранніх давньоруських текстів: наявність біблійних цитат зі значними розбіжностями порівняно існуючих версій біблійних перекладів, ухил в «антиіудейську полеміку», якому досі не могли віднайти твердого підґрунтя, та й власне існування спільного фонду біблійних цитат. Їм мусили підшукувати ланцюжок взаємовпливів, тоді як зараз можна спростити схеми, поставивши як спільний протограф для Іларіона, ПВЛ та деяких інших творів – «Книгу Іаков». Швидше за все, вплив ішов через одного посередника-«біблійну колекцію» (див. нижче).

О.Пересветов-Мурат обґрунтовує гіпотезу щодо двох посередників таким чином: грк. та слв. *Doctrina Jacobi* має бл. 300 біблійних цитат (за моїми підрахунками, таких бл. 420), з них сім відобразилися одночасно в Іларіона та ПВЛ. Потрібно припускати рідкісний збіг обставин, аби кілька цитат привернули увагу одночасно обох авторів. Відповідно, гіпотезовано існування «скороченої біблійної колекції» з «Книги Іаков», з якої черпали книжники⁷, а оскільки при цьому вони мали вже не такий широкий вибір, збіги цілком правомірні. Своєю чергою, у ПВЛ⁸ маємо вставки з Хроніки Георгія Амартола, а отже, припускається наступний посередник, де об'єднано читання слв. ДІ та амартолівські.

Існування якоїсь проміжної ланки між давньоруськими оригінальними текстами та «Книгою Іаков» цілком імовірно. Справді, наявні 7 спільних для митрополита Іларіона та ПВЛ біблійних цитат, що ведуть своє походження зі слв. ДІ; усі вони відзначені в О.Пересветова-Мурата. Поза тим, маємо ще 3 паралелі, які простежуються лише в Іларіона та 16, що віднайдені тільки в ПВЛ, до переліків є мої доповнення. Одночасно, зараз джерельну базу суттєво розширено за рахунок Тихонравовського хронографа XVI ст. (далі – Тихонр.), відомого в одному списку, ОР РГБ, збір. Тихонравовське №704⁹. Цю пам'ятку шведський дослідник згадує мимохідь, оскільки отримав відомості про неї, коли основна робота була уже пророблена¹⁰. На щастя, Тихонр. уміщує не десяток цитат з «Книги Іаков» як в Іларіона, і не бл. двох десятків як у ПВЛ, а 90, тобто, в нас вимальовується доволі простора «біблійна колекція». Із віднайденням «Книги Іаков» протограф слв. ДІ можна поставити як спільне джерело трьох текстів, гіпотезуючи одну проміжну ланку – об'ємну вибірку-«біблійну колекцію». Натомість Хроніка Амартола, сліди використання якої простежуються у ПВЛ та Тихонр., інкорпорувався книжниками, найвірогідніше, незалежно. Останнє не мусить дивувати, адже текст був поширеним.

⁷ Pereswetoff-Morath, 'The Old is in the New (Part two), 33–34.

⁸ Пересветов-Мурат виділяє у ПВЛ два джерела: Промову Філософа та The Tale of Book-Learning, у статтях 988–989 pp. За моїми спостереженнями, обидві частини зроблено одним укладачем (див. нижче).

⁹ На сайті Троїце-Сергієвої лаври позначений як «Палея без начала и конца», оскільки список справді починається з копіювання Повної хронографічної палей, а також не має завершення; дигіталізований: <http://old.stsl.ru/manuscripts/fond-299/704>

¹⁰ Pereswetoff-Morath, 'The Old is in the New... (Part two), прим. під зірочкою * після прим.69. Дослідник відзначає, що вже після написання його статті йому стало відомо про публікацію Т.Анісімової Тихонравовського хронографа, і вдалося зіставити окремі фрагменти. Що стосується згаданої публікації, ідеться про: Анісімова Т.В. Тихонравовский хронограф: Исследование, публикация текста, ч.1, *Летописи и хроники* (Санкт-Петербург, 2015), 3–161. Слід додати, дослідниця простежила значну частину збігів між текстами, проте про «Книгу Іаков» не знала, і отже, мусила припускати складні взаємовпливи текстів, що з урахуванням ролі слв. ДІ, є надлишковим.

Якщо малювати стему, нагорі опиняється «Книга Іаковъ», від якої піде «біблійна колекція», а від неї, своєю чергою, простягнуті стрілочки до Іларіона (?)¹¹, ПВЛ і Тихонравовського хронографа. «Книга Іаковъ» є реальною пам'яткою, яка збереглася до наших днів і зараз відома, за даними А.Турілова та О.Пересветова-Мурата, у бл. 30 кодексах¹², тобто, добре представлена в рукописній традиції. Щодо «біблійної колекції», остання до наших днів не дійшла, проте виявляється завдяки кардинальним перекомпоновкам біблійних цитат порівняно зі складом ДІ. Аби показати взаємини текстів, нижче наведені запозичення з «Книги Іаковъ» в Іларіона та ПВЛ разом із доповненнями Тихонр., а також паралелі, що включають тільки текст Тихонр. та слв. ДІ й раніше не були введені в науковий обіг. На завершених статті проаналізовано загальну структуру комплексу біблійних цитат в укладачів ПВЛ, Тихонр. та автора СЗБ.

У давньоруські пам'ятки з тексту ДІ потрапили переважно біблійні запозичення. Зрозуміло, виявленню піддаються лише такі, що відрізняються від відомих давньослов'янських перекладів. Незрідка йдеться про відхилення й від стандартного тексту Септуагінти – вже грк. ДІ цікавий своїми численними ампліфікаціями, скороченнями та замінами¹³. Іще більше інновацій виникло у слв. ДІ під час перекладу. На момент появи «Книги Іаковъ» було відомо кілька версій давньослов'янських біблійних перекладів, між собою вони часом суттєво різнилися, а перекладач ДІ користався з усіх них, додаючи також власні поліпшення, див. нижче.

Що стосується авторського тексту, з нього, вірогідно, перейшла антиіудейська спрямованість розмірковувань. Поза цим маємо запозичені поодинокі мікроцитати. Зафіксовано одну з надійних паралелей – поєднання прор. Іс.65.15-16 з авторською ремаркою про «соуетныхъ идолъ» у «Книзі Іаковъ» та Тихонр.¹⁴ Зберігає її й ПВЛ, хоча біблійну й авторську складові рознесено під різні роки, 986 р. та 988 р. Тут і далі запозичення з ПВЛ та СЗБ Іларіона подано за стандартними виданнями, Тихонр. – з електронного відтворення рукопису на сайті oldst.sl¹⁵. Нижче в таблицях при цитуванні ПВЛ перша цифра вказує стовпчик, друга – рядки видання Повного зібрання руських літописів з нижнім індексом, Л означає «Лаврентіївський»; у Тихонр. також відзначено аркуш і рядок тексту (з нижнім індексом). Для ДІ вказано данні: I.12 D.89 68d. Цифри позначають: I.12 – глава I, параграф 12, D.89 – сторінка за виданням грк. ДІ В.Дероше, 68d – аркуш слв. ДІ за основним списком Троїцький №91¹⁶. Пор. тексти у табл. I:

¹¹ Як побачимо далі, у творі Іларіона немає достеменних слідів користання з біблійної перекомпоновки. Тому зовсім не можна виключати варіант, що Іларіон користався безпосередньо з «Книги Іаковъ».

¹² Pereswetoff-Morath, 'The Old is in the New (Part one), 63; *Каталог славяно-русских рукописных книг XV века, хранящихся в Российском государственном архиве древних актов* / Ред. И.Жучкова, Л.Мошкова, А.Турілов (Москва, 2000), 256; Pereswetoff-Morath, A. *A Grin without a Cat, vol. I: Adversus Iudaeos Texts in the Literature of Medieval Russia (988-1504)* [Lund Slavonic Monographs, 4] (Lund, 2002), 169-170.

¹³ Зрозуміло, що списки Септуагінти також мають масу розбіжностей один з одним (див. Геттингенське видання), однак в даному разі йдеться про відхилення поза групами списків чи редакцій. Багато уривків доволі точно відтворюють стандартну версію грецької Біблії, тексти збігаються найчастіше у читаннях, що увійшли в церковні служби. Переважно, йдеться про добре знану усіма середньовічними авторами Псалтир, а якщо йдеться про уривки Старого Заповіту – про Prophetologion (збірник, що був перекладений на давньослов'янську під назвою Паримійник).

¹⁴ Pereswetoff-Morath, 'The Old is in the New.... (Part two), прим. * після прим.69.

¹⁵ ПВЛ цитується за виданням: ПСРЛ. Т. 1: *Лаврентьевская летопись* (Москва, 1997); Ostrowski Donald, *The Povest' vremennykh let: an interlinear collation and paradosis*, P. I-III (Cambridge, Massachusetts, 2003). «Слово про закон та благодать» тут і далі цитується за списком 1-ї редакції Синодальний №591 за виданнями: Аментьев К.К. «Слово о законе и благодати» Иларіона Киевского. Древнейшая версия по списку ГИМ Син. 591, *Византиновоссика*, 3 (2005), 116-152; Молдован А.М. «Слово о законе и благодати» Иларіона (К., 1984).

¹⁶ Якщо грк. ДІ винесено в окрему графу, тоді D. з цифрою-вказівкою на сторінку показано у цій графі.

DIb, II.5 D.145 68d	Іларіон, 174v	ПВЛ, 986 р. 99. ²¹⁻²² Л; 988 р. 119. ²⁵⁻²⁶ Л	Тихонр., 336v. ²⁸⁻³⁰ 337r. ^{1,3}
«роботаюцимъ ми прозвет ся ¹⁷ имя ново . еже бл҃вѣтъ ся на земли . бл҃вѣтъ бо б҃га истиннаго . и кленуощи ся кленуот ся бгомъ истиннымъ . забудуотъ бо печали своєа первыя» . се же естъ дѣвольскыя лѣсти соуетны^x идоль.	«роботаюцимъ ми наречет ся имя ново . еже бл҃вѣтъ ся на земли . бл҃вѣтъ бо б҃га истиннааго».	«роботаюцимъ [ми] ¹⁸ прозвет ся имя ново . иже бл҃вѣтъ ся по всеи земли»; «избавил ны естъ от врагъ наши ^x . рекъше от идоль суетны^x ».	«Роботаюци ^m . прозветъ е имя е ^ж ново бл҃гословѣтъ ся на земли . бл҃гословить б҃га истен'наго . и кленуощи ^c кленуотъ ся бгмъ истин'нымъ . забудуотъ бо печали своєа пер'выя» . се же е^c дѣвольскыя лѣсти соует'ны^x идо^л .

Слід зауважити, запозичення з Іс.65.13,15-16 складають невеличку серію, й серії повторів однієї біблійної цитати незрідка утворені у цій пам'ятці для висвітлення важливих наскрізних тем. В даному разі два повтори: 1) DIa, I.17 D.93 48d та 2) DIb, II.5 D.145 68d. Друге з них цікавіше, оскільки тут в DI зроблено авторську ремарку до пророцької цитати (яка слідує під літерою b й наведена вище у табл., авторські слова виділені напівжирним). У Тихонр. цитата з DIb II.5 присутня вкупі з авторською ремаркою «се же естъ... соуетны^x идо^л». Натомість в Іларіона той самий біблійний вираз уведений, імовірно, з DIa¹⁹. У літописі використане DIb II.5, однак зі скороченнями та переробкою. Біблійна частина та авторська ремарка прочитуються під різними роками, до того ж, точно вираз про суєтних ідолів відтворено в Лаврентіївському рукописі та Новгородському першому молодшої редакції²⁰, в інших чотирьох списках інновація²¹. Однак, з певними обмеженнями, ПВЛ все ж таки зберегла характерну мікроцитату, і має сенс включити її у перелік спільних паралелей.

На додаток до цього мною віднайдено ще паралель у творі Іларіона, в «авторському» переказі з прор. Малахії 4.2. Див. табл.2:

DI I.12 D.89 47a	СЗБ за Син-591, 172v-173r
вѣсїав'шоу сїнцоу . ни лоуны свѣтъ являет ся	Отиде бо свѣтъ луны сїнцоу вѣсїав'шю

Знов-таки, в «Книзі Іаков» маємо серію цитат, переказів та алюзій на Мал.4.2²². При цьому СЗБ ближче не до точної цитати, а до її переповідання.

¹⁷ Ін. списки «прозвет ся» – Pereswetoff-Morath, 'The Old is in the New (Part two), 27.

¹⁸ «ми» відсутнє в Л, проте е у решті списків ПВЛ.

¹⁹ Перший див. DIa, I.17 D.93 48d, «роботаюци^m ми **наре^t ся** имя ново . еже бл҃вѣтъ ся на земли . бл҃вѣтъ бо ре^c б҃га истиннаго». Не можна повністю виключати й переробку в Іларіона: заміна «наречетъ ся / прозветъ ся» – одна з частотних. Не розбираю тут грк. DI та слов'янські стандартні біблійні переклади, тлумачний і паримійний, оскільки вони вже аналізувалися у праці Пересветова-Мурата.

²⁰ Скорочено: Л та НПЛмл. Таке саме читання також у пізніх зводах близької до Л та НПЛмл гілки: Новгородському-Карамзинському-1, Софійському 1.

²¹ У Радзивілівському, Московському-Академічному, Іпатіївському та Хлебніковському заміна «идоль-слоужитель».

²² Пор. DI, I.12 D.87 46b «**вѣсїаеъ** сїнце **праве^ное боящим ся его**» та Мал.4.2 за Тлумачними пророками: «и **вѣсїаеъ** ва^m **боящимъ ся** имене моего . **сїнце праведно**» (півжирним виділено спільний текст), тут і дали переважно за рукописом: Троїцький №90 ОР РГБ (далі Т90), арк.94. Т90 – рукопис Книги 16 тлумачних пророків кінця XV ст. Списки Троїцького збір. дигіталізовані, Т90 див. <http://old.stsl.ru/manuscripts/book.php?col=1&manuscript=090>. Окрім того, у «Книзі Іаков» та ж цитата: I.13 D.89 47a «вѣсїав'шю же сїнцоу . **праве^ноному** явиша ся лouchи его вселен'ѣи»; I.5 D.75 42b «сїнца **праве^наго**»; I.12 D.87 46d «**Вѣсїав'шю** же сїнцоу **праве^ноному хоу**»; V.11 D.199 90a «сїнце **праве^но не вѣсїа намъ**».

Що стосується власне біблійних цитат, передусім, «Книга Іаков» сумлінно відображає розбіжності грецького оригіналу ДІ порівняно з Септуагінтою. Тобто, якщо трапляються скорочення чи навпаки, розширення й переробки, цитати не замінюються на стандартні, а відтворюються згідно з версією ДІ. Наш перекладач упізнавав біблійні включення й користався з уже готових давньослов'янських перекладів. Таких було три типи: 1) четій, 2) службовий / паримійний²³, 3) тлумачний. Незрідка книжника не задовольняли існуючі версії й він вводив власні уточнення. Таким чином, в «Книзі Іаковъ» трапляються композитні фрагменти зі слідами використання різних стандартних біблійних перекладів та *власного* перекладу. Запозичаючи з цього джерела, митрополит Іларіон, укладачі ПВЛ та Тихонравовського хронографа наслідували усю цю суміш характеристик, своєю чергою, уводячи також і власні зміни. Як уже відзначалося, сліди слов'янської ДІ виявляються виключно тоді, коли маємо збіги з *власним* перекладом «Книги Іаковъ». Паралелі з Іларіона та ПВЛ уже розбирав у такому ключі О.Пересветов-Мурат. Повторимо окремі з них, доповнюючи невикористаним дослідником матеріалом Тихонр.

Якщо в нас у паралелі збирається багато версій, доведеться будувати «двоповерхові» таблиці – спочатку виводячи варіанти характерні для ДІ, Іларіона, ПВЛ, Тихонр., а під ними – використані нашими авторами паримійні, тлумачні тексти, грецькі відповідники, за потреби – додаткові джерела (напр., слов'янську та грецьку Хроніку Георгія Амартола з аналогічними біблійними включеннями). Коли інновації порівняно зі стандартною Септуагінтою трапляються у грк. ДІ, розбір текстів починатиметься з розбіжностей у грецькій.

Перший приклад стосується цитати одного з малих пророків, Малахії, 1.10-11. Розглядався без Тихонравовського хронографа в О.Пересветова-Мурата²⁴. Дослідник запропонував уважати, що текст Іларіона залежить від «Книги Іаковъ», а ПВЛ – від Хроніки Амартола. Як демонструє зіставлення, ця теза не є вірною. Нижче у таблиці наведено слв. ДІ та давньоруські тексти СЗБ, ПВЛ і Тихонр., до яких ще додано відповідні фрагменти грк. ДІ та Септуагінти, а також слов'янських Тлумачних пророків за списком Троїцький №90 (Г90) та слов'янського перекладу Хроніки Амартола (далі – Ам.)²⁵. Для наочності, збіги з ДІ марковано **півжирним**, з Тлумачними пророками – *курсивом*, з Ам. – подвійним підкресленням, пор. табл.3:

слв. ДІ I.19 D.95 49d	СЗБ, 180v-181r	ПВЛ, РФ, 98. ²³⁻²⁷ Л	Тихонр., 331r. ²³⁻³⁰
нѣ ^с ми хотѣнїе въ снѣхъ ийлевы ^х . и жрѣтвы от роукы и ^х не прїимоу . понеже от вѣстоку . тож ^е ²⁶ и до запа ^а . имя мое слави-мо естъ въ страна ^х . и въ всяко ^м мѣстѣ кадило имени моемоу приносїт ся . яко имя мое велико въ страна ^х живу азъ глеть гъ всед'ржитель.	Нѣсть ми хотѣнїа въ сынехъ ийлевѣ ^х . и жрѣтвы от рукъ ихъ не прїиму . понеже ото вѣстокъ же и западъ . имя мое слави-мо естъ въ страна ^х . и на всякомъ мѣстѣ <i>теманъ</i> имени моему приносїт ся . яко имя мое велико въ страна ^х .	иже /РАІХ оуже/ нѣ ^с ми хотѣнїа оу /РАІХ въ/ васъ . понеже от вѣстока и до запада имя мое <u>прослави</u> ^т въ языцѣ ^х . на всякомъ мѣстѣ приносїтся . кадила имяни моему . <i>и жертва чиста зане</i> велье имя . мое въ языцѣхъ .	Оу нѣ ^с ми хотѣнїа оу ва ^с глѣть гъ вседеръжителѣ ^т . не прїимоу жер'твѣ . от роукъ <i>вашїх</i> . <u>тѣмъ</u> отто вѣстока . <i>сѣл н'чна</i> ^г . даиже . и до запа ^а . имя мое <u>прослави</u> ^т ся . въ языцехъ . и на в'сяко ^м мѣсте . принесеть ^с . кадила имени моемоу . <i>и жер'тва чиста . зане</i> велье имя мое въ языцѣ ^х . глѣть гъ вседер'житель . вы же <u>о</u> ^с квер'нисте <u>ср</u> .

²³ Подвійна назва тому, що в церковних службах вітхозавітний текст узятий з такої збірки як Паримійник.

²⁴ Pereswetoff-Morath, "The Old is in the New (Part two), 16–19.

²⁵ Таке ж скорочення позначення і далі. Видання: Истрин В.М. *Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе*. Т. 1: Текст (Петроград, 1920).

²⁶ Ін. списки «Книги Іаковъ»: *даже*.

грк. DI D.95	Септуагінта, т.13, 330 ²⁷	Тлумачні пророки, Т90, 91v	Ам.273. ¹⁴⁻¹⁷
οὐκ ἔστι μοι θέλημα ἐν τοῖς υἱοῖς Ἰσραὴλ, καὶ θυσίαν ἐκ τῶν χειρῶν αὐτῶν οὐ προσδέξομαι· διότι ἀπὸ ἀνατολῶν ἤλιου καὶ ἕως δυσμῶν τὸ ὄνομά μου δοξάζεται ἐν τοῖς ἔθνεσιν, καὶ ἐν παντί τόπῳ θυμίαμα τῷ ἔμῳ ὀνόματι προσάγεται, ὅτι μέγα τὸ ὄνομά μου ἐν τοῖς ἔθνεσι, ζῶ ἐγώ , λέγει κύριος παντοκράτωρ	10 ...οὐκ ἔστι μου θέλημα ἐν ὑμῖν, λέγει κύριος παντοκράτωρ, καὶ θυσίαν οὐ προσδέξομαι ἐκ τῶν χειρῶν ὑμῶν. 11 διότι ἀπὸ ἀνατολῶν ἡλίου ἕως δυσμῶν τὸ ὄνομά μου δεδόξασται ἐν τοῖς ἔθνεσι, καὶ ἐν παντί τόπῳ θυμίαμα προσάγεται τῷ ὀνόματί μου καὶ θυσία καθαρὰ , διότι μέγα τὸ ὄνομά μου ἐν τοῖς ἔθνεσι, λέγει κύριος παντοκράτωρ.	10 нѣ ^с воля моя въ ва ^с глѣть гб вседръжитель . и жрътвы не прѣимуо от роукъ ваши ^х . 11 зане от восто ^с слнца и до западъ имя мое славит ся въ языцѣх ^ъ . и на всякомъ мѣстѣ тѣманъ ^ъ приносит ся имени моему . и жрътва чиста . зане велѣ имя мое въ языцѣхъ . глть гб вседръжитель . 1.12 вы же скверните с...	<u>оуже</u> нѣ ми воля въ ва ^с глѣть г ^ъ вседръжитель . и не прѣимуо жрътвъ от роукъ ваши ^х . тѣм от восто ^с слнца и до запа ^д имя мое <u>прославит ся</u> въ языцѣхъ . и на всяко ^у мѣсте принесет ся <u>кадило</u> имени моему . и жер ^т тва ч ^т а зане велѣ имя мое въ языцѣхъ глть г ^ъ вседръжитель . вы же <u>оскверняете едо</u> ...

Розрізняються уже грецькі версії. Із значних відмінностей треба вказати: DI a) ἐν τοῖς υἱοῖς Ἰσραὴλ / проти Септуагінти ἐν ὑμῖν, λέγει κύριος παντοκράτωρ; b) χειρῶν αὐτῶν DI / проти Септуагінти χειρῶν ὑμῶν; c) DI доповнення після згадки народів **ζῶ ἐγώ** / проти Септуагінти доповнення після згадки імені **καὶ θυσία καθαρὰ**. Слов'янські переклади зберігають розбіжності: a) у «Книзі Іаков» бачимо «въ снѣхъ илєвыхъ» / Тлумачні пророки надають за Септуагінтою «в ва^с . глѣть гб вседръжитель»; b) аналогічно: «роуки и^х» / «роукъ ваши^х»; c) після «странах» DI додано вираз «живу азъ» / після «імени моего» у пророках додано «и жрътва чиста». В Іларіона відображено a) та b), у решті джерел обидва ці читання не проявилися. Поза тим, однак, у «Книзі Іаков» та тлумачних пророках маса розбіжностей вже на слов'янському ґрунті. Важливою є пара синонімів²⁸ слв. DI («нѣсть») ми хотѣння» – проти тлумачних пророків «моя воля». Перше підтримує Іларіон, ПВЛ, Тихонр., друге виявлене у слв. Хроніці Амартола, де добре засвідчено паримійну та тлумачну версії біблійних збірок. Крім того, в слв. DI, Іларіоні та ПВЛ вжито сполучник «понеже» / проти тлумачного «зане» / проти Хроніки Амартола та Тихонр. «тѣм». Загалом, в Іларіоні майже чиста копія «Книги Іаков», див. лексичні заміни та словоформи: слави́мо естѣ, странах, яко, велико. У ПВЛ та Тихонр. вплив DI виявлено на початку у двох зворотах: хотѣння для обох текстів, понеже для ПВЛ та дажде для Тихонр. При цьому, в ПВЛ та Тихонр. простежуються ще запозичення з Хроніки Амартола, а через неї – Тлумачних пророків, див. у таблиці виділення курсивом: языцѣхъ, жрътва чиста, зане, велѣ; а також характерні читання Ам.: оуже, прослави ся. У хронографі запозичень з Амартола більше: уведене різночитання тѣм, а після Мал.1.10-11 на закінченні слідує Мал.1.12, як у Хроніці Амартола. Тобто, ПВЛ та Тихонр. незалежно одна від одного зверталися до тексту Хроніки. До цього, більшість текстів включно з ПВЛ, Тихонр., Хронікою відображають тотожно до слв. DI «кадило», а в Іларіона бачимо «теміанъ», як у Тлумачних пророках. В іншому місці запозичення з Тлумачних пророків віднайдено у слв.

²⁷ Septuaginta, Vetus Testamentum Graecum Auctoritate, vol. XIII: Duodecim prophetae, ed. Joseph Zieggler (Göttingen, 1943).

²⁸ Окрім синонімічних замін є пропуски, перестановки і т.ін., але вони менш виразні. Зокрема, як видно, у грк. DI та стандартній Септуагінті присутнє ἡλίου після ἀνατολῶν, проте у слв. DI відповідного слова (слнца чи слнчаго) немає, й цю особливість зберігає СЗБ та ПВЛ. Слово «слнца» відтворене за Тлумачними пророками у Хроніці Амартола, звідти потрапило у Тихонр. Тобто, здається, у слв. DI під час перекладу було випадково зроблено пропуск, який відобразився у залежних від нього текстах.

DI²⁹. Тому, якщо ретельно слідувати букві, маємо справу з контамінаціями скрізь, навіть у найбільш «чистій» копії слв. DI в Іларіона.

Отже, три наших основних джерела залежать від «Книги Іаковъ», що містить масу власних характерних читань, відмінних від стандартних версій біблійних книг. Найточніше DI запозичив Іларіон, а ПВЛ з Тихонр. сконтамінували *два* тексти: слв. DI та Хроніку Амартола. Своєю чергою, слв. Амартол базувався на Тлумачних пророках, через що маса подібних читань проникає у залежні від нього версії. Ускладнює картину те, що Тлумачних пророків використали окремо митрополит Іларіон і перекладач DI, уводячи поодинокі виправлення. Може виникати враження про перехресні впливи, проте радше йдеться про активність авторів і редакторів. Головні лінії залежності прості, варто тільки акуратно розплутати вузли різночитань.

Звернемося до іншого тексту малих пророків, що розглядався без Тихонр.³⁰ – прор. Михеї, Мих.7.18-19. Як гадали, паралель включає лише слв. DI та ПВЛ, зараз вона обіймає вже три тексти, пор. табл.4.

слв. DI, I.18 49с	ПВЛ, 988 г., 120. ^{9,12} Л	Тихонр., 350v. ^{5,10}
кто яко ты бже отемля грѣхы . и престоупая неправды оставшимъ достоянія твоего . не оудержа гнѣва въ послушство имь . яко хотяи млтвѣть есть то обратитъ и оущедрит ны . и погроузить грѣхы наша въ глубину ^а моря.	пѣркѣ ре ^а . кто яко бѣ отемля грѣхы . и престоупая неправды . яко хотяи млтвѣть есть . то обратитъ и оущедрит ны . и погроузитъ грѣхы наша въ глубинѣ .	Кто яко ты бѣ отем'ля грехи . и престоупая неправ'ды . и оставшии ^м . достоянія твоего . не оудерж'жа гнева своего в послушеніи твоем . яко млт'и хотя его . той обрати' ны . и оущер'ит ны . и погроузитъ грехи наша во глубѣни моря .:
грк. DI, D.95	Септуагинта, т.13, р.227	Тлумачні пророки Т90, 58v-59r
τις ὡς οὐ θεὸς ἐξαίρων ἀμαρτίας καὶ ὑπερβαίων ἀδικίας τοῖς καταλοῖποις τῆς κληρονομίας σου; οὐ συνέσχεν ὄργην εἰς μαρτύριον αὐτοῖς, ὅτι θελητῆς ἐλέους ἐστίν. αὐτὸς ἐπιστρέψει καὶ οἰκτιρήσει ἡμᾶς καὶ καταθύσει τὰς ἀμαρτίας ἡμῶν εἰς τὰ βάθη τῆς θαλάσσης.	τις θεὸς ὡπερ σὺ; ἐξαίρων ἀδικίας καὶ ὑπερβαίων ἀσεβείας τοῖς καταλοῖποις τῆς κληρονομίας αὐτοῦ καὶ οὐ συνέσχεν εἰς μαρτύριον ὄργην αὐτοῦ, ὅτι θελητῆς ἐλέους ἐστίν. 19 /αὐτὸς/ ἐπιστρέψει καὶ οἰκτιρήσει ἡμᾶς καταθύσει τὰς ἀδικίας ἡμῶν καὶ ἀπορρίψει εἰς τὰ βάθη τῆς θαλάσσης, πάσας τὰς ἀμαρτίας ἡμῶν.	18 Къто бгѣ . яко ты <i>отмещю безакония</i> престоупаяи неправды . оставшимъ <i>причастия</i> его . и не оудержавъ <i>свѣдения</i> гнѣва своего . яко <i>вльникъ</i> млт'и есть 19 то обратитъ . и <i>помилоует</i> ны . и погроузитъ <i>неправ'ы</i> наша . и <i>въвержетъ</i> въ глубины морьскыя <i>вся грѣхы наша</i> .

У грк. DI порівняно зі стандартною Септуагінтою переставлене на друге місце *ἀδικίας* ('неправди, безаконня'), а замість *ἀσεβείας* ('нечестя') – бачимо *ἀμαρτίας* ('гріхи'), також випущено *καὶ ἀπορριφήσονται* та *πάσας*, зроблено інші дрібні зміни. Слв. DI йде за грецькою, до того ж, характеризується масою власних перекладацьких рішень проти стандартного тексту Толкових пророків: «отъемля» проти «отъмеща», «достояния» проти «причастия», «гнѣва въ послушство» зам. «свѣдения гнѣва», «хотяи» зам. «вольникъ», «оущедритъ» зам. «помилоуетъ».

²⁹ У «Книзі Іаковъ» бачимо не одну цитату з Мал.1.10-11, а серію з чотирьох включень. До наведеного вище: 2) 1.19 D.97 50с «нѣ^с ми **хотѣніе** въ **снѣхъ ийлевы**»; 3) 1.29 D.113 56d-57a «нѣсть бо ми **хотѣніе** въ **снѣ^х ийлевы^х** . и жрѣтвы от роукъ **и^х** не примоу . **понеже** от вѣстокъ слнца **даж^е** и до запа^а . имя мое прославлено **е^с** въ **страна^х** . и въ всяко^м мѣстѣ **кадило** имени моему горимо приносит ся . **понеже** имя мое велико есть въ **страна^х** . **живоу азъ** глѣть гѣ вседръжителъ»; 4) 5.2 D.185,187 84d «нѣ^с ми **хотѣніе** въ **снѣхъ ийлевы^х** . и жрѣтвы от роукъ **и^х** не примоу . **понеже** от вѣстокъ **даж^е** и до запа^а имя мое славит ся въ **языцѣх^х** . и въ всякомъ мѣстѣ **кадило** имени моему приносит ся). У більшості збережено характерні лексеми та форми, в т.ч., **хотѣнія**, **слави́мо е́сть**, **странах**. Проте четверте з цієї серії частково відображає текст Тлумачних пророків – пор. *славит ся, языцѣ*.

³⁰ Pereswetoff-Morath, 'The Old is in the New (Part two), 30–31.

Частина тексту (від «оставшиимъ» до «послоушство имъ») випущена в ПВЛ, однак збереглася, з невеличким псуванням, у Тихонр. Літописець свідомо скорочував, адже його завданням було утворити порівняно компактну «Промову Філософа», тоді як укладач грубої книги хронографа міг дозволити собі просторий виклад. Повніша цитата має зацікавити лінгвістів, оскільки йдеться про типові преславізьми (лексеми характерні для Преславської школи X ст.) та пари до них: «достояние» / «причастие», «послоушство» / «свьѣдение» та ін. Загалом же, подібних паралелей декілька, і в кожному з прикладів матеріали з Тихонр. уточнюють картину взаємин текстів.

Наведу також паралелі ДІ та Тихонр., які раніше не потрапляли у фокус дослідницької уваги. Визначною рисою грк. ДІ є присутність двох цитат з прор. Єремії, яких Септуагінта взагалі не містить (!) – а саме, Єр.33.17 (ДІ IV.3 Д.176, 80с) та 33.20-21. З цього, мусимо припускати знання грецьким автором єврейських книг пророків. Обидві цитати точно передані у слв. ДІ, другу з них, Єр.33.20-21, вміщує Тихонравовський хронограф. Див. табл.5:

слв. ДІ, IV.3 80d	Тихонр., 330v ²⁹⁻³⁰ -331r ^{1,5}	грк. ДІ, D.177
бгъ бо ре ^с іереміемъ . «раз ^р оуши ^т ся завѣтъ мой . яко не быти дни ни ноци вѣн' же раз ^р оуши ^т ся завѣтъ мой . иже свз^равыи до^м рабомъ моимъ . яко не быти снѡу его црѣствоующѡу . и въистин'ноу црѣтвѡуетъ хс̄ . снѣ дв ^н въ яко бгъ на ^н язъки	Бгъ бо ре ^с еремѣемъ . «раз ^р оуши ^т ся завѣтъ мой . яко не быти дни ни ноци . вонъ же разроуши ^т ся завѣтъ мой . иже св дав^момъ рабомъ моимъ . яко не быти снѡу его . црѣтвѡующи . въ истин'ноу црѣтвѡуетъ хс̄с снѣ . двѣдвъ . яко бгъ на ^н язъки	ὁ θεὸς γὰρ εἶπεν διὰ Ἱερემίου «διασκεδασθήσεται ἡ διαθήκη μου, εἰς τὸ μὴ εἶναι ἡμέραν μηδὲ νύκτα, διασκεδασθήσεται ἡ διαθήκη μου ἢ μετὰ Δαυὶδ τοῦ δούλου μου, μὴ εἶναι αὐτοῦ υἱὸν βασιλεύοντα.» Καὶ ἐν ἀληθείᾳ βασιλεύσει ὁ Χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ Δαυὶδ ὡς θεὸς ἐπὶ τὰ ἔθνη...

У даному разі в нас немає не лише стандартного тексту Септуагінти, а й слов'янського стандартного перекладу. Тож порівняння обмежується трьома текстами: слв. ДІ, Тихонр. та грк. ДІ. Як можна побачити, Тихонр. включив у запозичення не тільки цитату з Єремії, а й промови Іакова щодо царювання Христа «надъ язъки» з авторського тексту після цитати. Цікавим є ще те, що в основному списку та доступних мені різночитаннях текст «Книги Іаков» з невеличкою похибкою: «свз^равыи до^м», тоді як треба «св дав^момъ» (μετὰ Δαυὶδ³¹) й саме так прочитується у Тихонр. Зрозуміло, що до появи критичного видання слв. ДІ не можна бути упевненими, що це не читання окремої гілки текстуальної традиції. Однак маємо й інші приклади, коли Тихонр. надає коректні читання, тоді як у списках слв. ДІ похибки, хоча у хронографі простежується багато власних помилок.

Характерною є цитата з Єр.23.5-6, яку повторено кілька разів. Вперше вона зустрічається у «Книзі Іаков» I.11, згодом її повторено в I.36 та IV.3. Нижче у табл. зіставлення зроблене з 1-го включення цієї серії³². У матеріали додано текст Тлумачних пророків, хоча він не є надійним для глав 1-25 прор. Єремії. Річ у тім, що ще в давнину в давньослов'янському перекладі 16 пророків було втрачено першу половину книги Єремії. Цей величезний пропуск відновлено вже із залученням

³¹ Див. <https://biblehub.com/jeremiah/33-21.htm> На сайті доступні до порівняння Масоретський текст та англ. переклад (в даному разі: **with David...**).

³² Друге й третє див.: 2) 1.36 D.125 61a «се днѣе **грядѡуть** . и **въставлю** двѡдо **въстокъ** праведень . и црѣтвѡуетъ црѣ **праведень** . и сѣтворю су^н и правду **посредѣ** земля . въ днѣ его **спісенъ** буде^т . июда ійль **оуселит** ся **оупова** на нь . и се имя имже **прозоветь** и гѣ . **поседекъ** гѣ правда наша . и **тѣ** въ прорѣцѣхъ; 3) 4.3 D.175 80b-с «се днѣе **грядѡуть** **глетъ** гѣ . и **въставлю** слово мое блгое . еже азъ глахъ на ійля . и на домъ мой іодоу . въ днѣхъ онѣхъ и въ время оно . **въставлю** двѡдо **въстокъ** праведень . и сѣтворить судъ и правдоу на земли . въ днѣхъ онѣхъ **спісет** ся іюдеа іероусоли^м **веселит** ся оупова . и се имя еже наре^чт ся **поседекъ** гѣ правда наша . и **тѣ** въ пррѣцѣхъ».

Вульгати лише у Генадіївської Біблії та залежних від неї пізніх версіях³³. Однак за умов відсутності паримійних читань, це єдина слов'янська паралель. Див. табл.6.

слв. DI, I.11 45d-46a	Тихонр., 336v. ⁹⁻¹⁶	
се дніе грядоуѣ глетѣ гѣ . и вѣставилю двдоу вѣстоуѣ праведенѣ . и цѣртвоуѣ црѣ праведенѣ . и сѣтворить су ^а и правду посредѣ земля . въ днѣх ^с его спсет ся иода . ииль вѣселит ся . и боуде^т оуповаа на нь . и се имя емоу им ^ж же прозове^т и гѣ . иседекѣ гѣ правда наша . и тѣ въ прѣрцѣ ^х .	Се дніе грядоуѣ воставлю двдоу востокѣ праведнѣ . и сѣтворить соу ^а и правдоу посере^{дн} земля . во днѣхъ же сѣтѣ ^с иода и иль . и възвѣселит^с ся боуде^т оуповаа на нь . но сѣмя емоу . им ^ж же призове^т гѣ . седекѣ гѣ правда наша въ прѣрце ^х глѣтѣ гѣ ^х .	
грк. DI, D.85	Септуагинта, т.15 ³⁴ , р.262-263.	Тлумачні пророки, Троїцький №63, 298r
Ἰδοὺ ἡμέραι ἔρχονται, λέγει κύριος, καὶ ἀναστήσῃ τῷ Δαυὶδ ἀνατολὴν δικαίαν, καὶ βασιλεύσει βασιλεὺς δικαίος , καὶ ποιήσει κρίμα καὶ δικαιοσύνην ἐν μέσῳ τῆς γῆς. 6 Ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτοῦ σωθήσεται Ἰούδας καὶ Ἰσραὴλ κατασκηνηθήσεται καὶ ἔσται πεποιθὸς ἐπ' αὐτῷ , καὶ τοῦτο τὸ ὄνομα αὐτοῦ ὃ καλέσει αὐτὸν κύριος, Ἰωσεδὲκ, κύριος δικαιοσύνης ἡμῶν, καὶ αὐτὸς ἐν τοῖς προφήταις.	5 Ἰδοὺ ἡμέραι ἔρχονται, λέγει κύριος, καὶ ἀναστήσῃ τῷ Δαυὶδ ἀνατολὴν δικαίαν, καὶ βασιλεύσει βασιλεὺς ³⁵ καὶ συνήσει καὶ ποιήσει κρίμα καὶ δικαιοσύνην ἐπὶ τῆς γῆς. 6 ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτοῦ σωθήσεται Ἰούδας καὶ Ἰσραὴλ κατασκηνηθήσεται πεποιθὸς, καὶ τοῦτο τὸ ὄνομα /αὐτοῦ/, ὃ καλέσει αὐτὸν κύριος, Ἰωσεδὲκ ἐν τοῖς προφήταις.	5 Се дніе придоуѣ рече гѣ и възвѣгнуоу двдоу възрастѣ ³⁶ праведенѣ . и цѣртвоуѣтѣ црѣ и премоу^{рѣ} боудетѣ и сѣтворить соу ^а и правдоу на земли 6 въ днѣхъ тѣхъ спсется иода : ииль обитаетъ надеженѣ и то естѣ имя иже въззовоуѣтѣ его гѣ праведенѣ нашъ . кѣ прѣрко ^а .

Грк. DI відрізняється від Септуагинти у кількох виразах: βασιλεὺς **δικαίος** / проти βασιλεὺς **καὶ συνήσει; ἐν μέσῳ** (τῆς γῆς) / проти **ἐπὶ; καὶ ἔσται** πεποιθὸς **ἐπ' αὐτῷ** / проти тільки πεποιθὸς; Ἰωσεδὲκ, **κύριος δικαιοσύνης ἡμῶν, καὶ αὐτὸς** / проти тільки Іωσεдек. Цьому слв. DI відповідають: «црѣ **праведенѣ**» / пізні тлумачні пророки: «црѣ **и премоу^{рѣ} боудетѣ**» (в ранній період **καὶ συνήσει** переклали б скоріше як «и сѣмыслить» чи под.). Далі, «**посредѣ** земля» / зам. «**на** земли»; «**и боуде^т оуповаа на нь**» / зам. **надеженѣ** ѳ. Як можна побачити, Тихонр. доволі точно слідує за «Книгою Іаковъ», хоча маємо кілька помилок: гаплогр. проп. «и цѣртвоуѣтѣ црѣ праведенѣ» на межі повторення слова «праведенѣ», «но сѣмя» зам. «се имя», «призовеѣтѣ» зам. «прозовеѣтѣ». Треба додати, у рукописах «Книги Іаковъ» невеличка похибка «вѣселит ся» зам. «въселит ся» (щоправда, далі вірно в іншій цитаті з цієї серії в I.36 «оуселит ся», із міною напочатку в/у), а в Тихонр. помилка «**възвѣселит^с ся**».

Тексти зіставляти було б іще цікавіше, якби ми мали давній переклад 1-25 глав Єремії. Далі звернемося до більш стабільного матеріалу – запозичень, де збережено давні біблійні версії.

Із таких, очевидно, найнадійнішою є Псалтир, зокрема тому, що збереглися ранні кодекси – напр., Синайська глаголична XI ст., Бичковська Синайська XI ст.³⁷ Зрозуміло, у рукописах спостерігаються різноманітні сліди опрацювання

³³ Мострова Татьяна, Към лексикалната характеристика на Книгата на пророк Иеремия, *Кирило-Методиевски студии*, т.21 (2012), 125–146.

³⁴ Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum Auctoritate, vol.XV: Ieremias. Baruch. Threni Epistula Ieremiae, ed. Joseph Ziegler (Göttingen, 1957).

³⁵ В окремих рукописах та ранніх перекладах + δικαίος.

³⁶ Вульг. *germen* (iustum). Тлумачні пророки у пізній для цих глав версії точніше відповідає Масоретському тексту, ніж Септуагинта ѳ

³⁷ Синайская Псалтирь. Глаголический памятник XI века, подг. Сергей Северьянов [Памятники старославянского языка, т. IV] (Петроград, 1922); An Early Slavonic Psalter from Rus', ed. Moshé Altbauer and Horace G. Lunt, vol. 1 (Cambridge, Massachusetts, 1971); редакцій та старші кодекси див. у: Ostrowski Donald, Identifying Psalmic Quotations in the Povest' Vremennykh Let, *Culture and Identity in Eastern Christian History. Papers*

тексту копістами та редакторами, однак порівняно з ін. бібл. збірками лексика пам'ятки все ж таки стала. У ДІ виявлено прикметну послідовність віршів 106 псалма: Пс.106.20, 106.6, 106.10, 106.16. Зі скороченням, але близько прочитується у Тихонр. («Възваша... я» – 106.6, «седающая... желѣзомъ» – 106.10, «врата бо... сломи» – 106.16), притому з характерною лексикою, що вказує не на стандартний, а на власний переклад автора слв. ДІ. Див. табл.7.

слв. ДІ, I.24 53b-c	Тихонр., 346г. ³⁷
«посла слово свое испѣлъ ю» // «възваша бо ре ^к къ гоу ³⁸ . и от бѣдъ и ^к избави я . сѣдяща въ т'мѣ и сѣни смрътънѣи . спятыя нищетою и желѣзомъ . врата бо мѣдяная съкроуши . и заворы желѣзны сломи».	Возваша къ гоу . от бѣ ^л и ^к избави ^т я . седающая во т'мѣ сѣни смртни . испятыя нищетою и желѣзо ^м . врата бо мѣдяная сокроуши . и заворы желѣзныя сломи . :

грк. ДІ, D.105	Септуагинта, т.10, р.269-270 ³⁹ .	Синайський глаголичний псалтир, 142а, 141а, 141b.
«ἀπέστειλε τὸν λόγον αὐτοῦ καὶ ἴασατο αὐτούς»; «Ἐκέκραξαν, φυσί , πρὸς κύριον, καὶ ἐκ τῶν ἀναγκῶν αὐτῶν ἐρρύσατο αὐτούς»; «τοὺς καθημένους ἐν σκότει καὶ οκτῆ θανάτου, τοὺς πεπεδημένους ἐν πτωχείᾳ καὶ σιδήρῳ»; «πύλας γάρ χαλκᾶς συνέτριψεν καὶ μοχλοὺς σιδηροῦς συνέκλασεν»;	20 ἀπέστειλεν τὸν λόγον αὐτοῦ καὶ ἴασατο αὐτούς καὶ ἐρρύσατο αὐτούς ἐκ τῶν διαφθορῶν αὐτῶν. 6 καὶ ἐκέκραξαν πρὸς κύριον ἐν τῷ θλίβεσθαι αὐτούς, καὶ ἐκ τῶν ἀναγκῶν αὐτῶν ἐρρύσατο αὐτούς. 10 καθημένους ἐν σκότει καὶ οκτῆ θανάτου, πεπεδημένους ἐν πτωχείᾳ καὶ σιδήρῳ, 16 ὅτι συνέτριψεν πύλας χαλκᾶς καὶ μοχλοὺς σιδηροῦς συνέκλασεν.	20 Посла слово свое і испѣли я: <i>И избави я отъ пагоубы ихъ:</i> 6 И възваша къ гоу <i>егда възстужшия:</i> И отъ бѣдъ ихъ <i>спѣ /Бычк-Син избави/ я:</i> 10 Сѣдящия ⁴⁰ въ тѣмѣ і сѣни смрътънѣи: Окованы нищетою и желѣзомъ: 16 Ѣко съкроуши врата мѣдяна: И верѣя желѣзны сълومی:

Грк. ДІ чіткіше за все характеризується саме прикметною вибіркою віршів зі скороченнями у двох із них: Пс.106.20, 6, 10, 16. Крім того, у 106.6 вставлене **φυσί** (=рече), а в 106.16 перестановка слів з додаванням частки **γάρ** (=бо): πύλας **γάρ** χαλκᾶς **συνέτριψεν**, зам. Септуагинти: **ὅτι συνέτριψεν** πύλας χαλκᾶς. Слв. ДІ відтворює усі особливості аж до частки «бо». Проте найсуттєвіша частина характерних читань виникла вже на слов'янському ґрунті, пор. «испятыя» проти псалтирного «**окованы**» та «заворы» проти «**верѣя**». Деякі дрібні особливості слв. ДІ не потрапили до Тихонр. (перше «бо» та «рече»), однак основне – послідовність вибірки віршів та прикметні лексичні заміни – включене у хронограф.

Інша цікава паралель – з Іс.28.16-17, а також його продовження і парафраз у посланні до Римлян 9.33. Почнемо з пророцтва, яке цінне між іншим, тим, що маємо для порівняння два слов'янські біблійні тексти – паримійний та Толкових пророків (для наочності перший марковано підкресленням, другий – *курсивом*, півжирний – **збіг** з ДІ). Див. табл.8.

слв. ДІ, I.39 62c	Тихонр., 339г. ¹⁷⁻²¹
се азъ влагаю въ основанія сіоня камыкъ <u>многоценъ</u> . и честенъ избранъ краиоугольныи . всякъ въроуя во нь не постыдит ся	азъ влагаю во основанія синова . <u>камень м'ногоцененъ</u> . краиоугол'ныи . честенъ <u>въ основаніи его</u> . въроуя <u>на</u> нь . не <u>имае</u> ² постыдити ^т . и положю соу ^л на <u>оупованіе</u> . :

from the First Biennial Conference of the Association for the Study of Eastern Christian History and Culture [Ohio Slavic Papers, vol. 9, Eastern Christian Studies, vol. 1] (Columbus, Ohio, 2009), 217–247.

³⁸ На берегах: и ег^аа въстоужшиа, з Псалтиру, див. другу половину табл. з джерелами, зокрема Пс.106.6.

³⁹ Septuaginta, Societatis Scientiarum Gottingensis Auctoritate, t.X: Psalmi cum Odis, ed. A.Rahlfs (Göttingen, 1931).

⁴⁰ Описка, в інших списках: Сѣдящая.

грк. DI, D.129	Септуагінта, т.14 ⁴¹ , р.218	Григоровичев паримійник ⁴² , 42г	Тлумачні пророки, Т90, 159v
ἰδοῦ ἐγὼ ἐμβάλλω εἰς τὰ θεμέλια Σιών λίθον πολυτελεῖ καὶ ἐντιμον ἐκλεκτὸν ἀκρογωνίαον, καὶ πᾶς ὁ πιστεύων εἰς αὐτὸν οὐ μὴ κατασυνθῆται;	16 διὰ τοῦτο οὕτως λέγει κύριος Ἰδοῦ ἐγὼ ἐμβαλλῶ εἰς τὰ θεμέλια Σιών λίθον πολυτελεῖ ἐκλεκτὸν ἀκρογωνίαον ἐντιμον εἰς τὰ θεμέλια αὐτῆς, καὶ ὁ πιστεύων ἐπ' αὐτῷ οὐ οὐ μὴ κατασυνθῆ. 17 καὶ θῆσο κρίσιν εἰς ἐπιτάδα...	16 сего ради тако глѣть гѣ бѣ . се азъ влагаѣ въ основаниѣ сионова каменѣ мно҃гоцѣненѣ избраненѣ акро҃гоничьнѣ чстенѣ . въ основаніе его и вѣроуаи на нѣ . не имать постидѣти ся 17 и положу судъ въ оупованіе ...	16 Сего дѣля тако глѣть гѣ . се азъ вѣложю въ основаніе своново . камыкъ сѣло сѣкроушенѣ оугольны чѣтнѣ . въ основаніи смюу . и вѣроуаи к нему не постыдѣи ся . 17 и положу су ⁴ въ надеж ^о ю...

Відмінності у грк. DI та Септуагінті невеличкі: перестановки, у першому додано πᾶς та, навпаки, випущено εἰς τὰ θεμέλια αὐτῆς. У слв. DI цьому відповідає: «всякѣ» та проп. виразу «въ основание его» між словами «чстенѣ» та «избранѣ» (присутній і в паримійній, і в толковій версіях). Поза цим, синонімічна низка з варіаціями вже на слов'янському ґрунті показує використання паримійної версії, див. «мно҃гоцѣненѣ» і т.п. Проте найважливішим є слово, що належить до власного перекладу слв. DI: «краюугольныи», тоді як у Паримійнику бачимо різко відмінне «акро҃гоничьнѣ», а у Тлумачних пророках «оугольныи». Це слово збереглося у Тихонр., хоча решта тексту вивірена за паримійною версією (в т.ч. присутне «въ основаніи его», яке мало бути випущеним, якщо точно слідувати за DI).

Натомість у включенні з Рим.9.33 Тихонр. зберігає не лише текст цитати, а й слова Іакова, тобто, авторські ремарки. В даному разі знову в слв. DI маємо серію⁴³. У двох із них (DIa, DIb) розбіжності такого ґатунку, що краще їх показати в окремих графах, див. табл.9.

слв. DI-a, I.39 62d	слв. DI-b, II.6 69a	СЗБ, 177v	Тихонр., 334r. ¹⁷⁻²¹
да аще оубо 1) вѣроуа вѣ краюугольныи каменѣ . се же естъ х ^а не постыдѣи ся . да и мы иже от обрѣзаніа вѣроуимъ х ^{оу} . и не постыдимся . о невѣроуаи ^с бо х ^{оу} глеть исаіа «се полагаю в сионѣ каменѣ прѣтыканіа и каменѣ сѣблазну . и всякѣ вѣроуаи во нь не постыдѣи ся вѣ вѣкѣ» . якоже оубо невѣровав ^ш а х ^{оу} . постыдѣи ся вѣ вѣкѣ вѣка . каменѣ бо прѣтыканію . и камы сѣблазну мнѣша х ^а ;	о невѣроуаи ^с бо х ^{оу} глеть исаіа «се полагаю . в сионѣ глеть гѣ . камы прѣтыканію . и камы сѣблазна . и всякѣ вѣроуаи во нь не постыдѣи ся вѣ вѣкѣ» . 2) камы оубо прѣтыканіа и камы //D.147. сѣблазна бы ^с х ^с . намѣ непокорившим ся іудео ^м х ^{оу} .	си же сѣтворѣши ему прѣтъкнуша ся о нь . о каменѣ и сѣкрушиша ся .	Се азъ полагаю во снѣ каменѣ . прѣ ^т тыканіа сѣблаз ^н оу каменѣ . в ^с якѣ вѣроуа во нь не постыдѣи ся вѣ вѣкѣ . 2) камыкъ бо сѣблаз ^н а . и прѣ ^т тыканіа бы ^с х ^с . 1) вѣроуа во х ^а не постыдѣи ся во вѣкѣ .
грк. DI-a, D.129	грк. DI-b, D.145,147	Nestle-Aland, p.426 ⁴⁴	Матичин Апостол ⁴⁵ , 70v
Εἰ οὖν ὁ πιστεύων εἰς τὸν ἀκρογωνίαον λίθον τοῦτον, τοῦτέστιν εἰς τὸν Χριστόν, οὐ μὴ κατασυνθῆ. καὶ ἡμεῖς οὖν ἐκ περτομῆς πιστεύσομεν τῷ Χριστῷ καὶ οὐ μὴ κατασυνθῶμεν. Περὶ γὰρ τῶν ἀποστόλων τῷ Χριστῷ	Ἦσαίᾳς ὡς ἐκ τοῦ Πατρὸς λέγει· «Ἰδοῦ τίθημι ἐν Σιών, λέγει Κύριος, λίθον προκόμματος καὶ πέτραν σκανδάλου, καὶ πᾶς	καθὼς γέγραπται· ἰδοῦ τίθημι ἐν Σιών λίθον προκόμματος	якоже е ^с писано . се полагаю въ сионѣ . каменѣ прѣтыканію . и скрижалѣ сѣблаз ^н ю . и всакѣ вѣроуаи на нь не постыдѣи се .

⁴¹ Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum Auctoritate, vol. XIV: Isaias, ed. Joseph Ziegler (Göttingen, 1939).

⁴² Григоровичев Паримейник, сост. Рибарова Зденка, Хауптова Зое (Скопје, 1998).

⁴³ Із трьох цитат, дві з них наведені у табл., третє: с) V.13 D.203 91b «вѣроуаи во нь не постыдѣи ся вѣ вѣкѣ».

⁴⁴ Nestle-Aland E. Novum Testamentum Graece, The 27th edition with critical apparatus, ed. Barbara et Kurt Aland, Johannes Karavidopoulos, Carlo M. Martini, Bruce M. Metzger (Stuttgart, 1979–1991).

⁴⁵ Матичин Апостол (XIII век), приредили Радмила Ковачевић, Димитрије Стефановић (Београд, 1979).

<p>λέγει Ἡσαΐας «ἰδοὺ τίθημι ἐν Σιών λίθον προσκόμματος καὶ πέτραν σκανδάλου», καὶ «πᾶς ὁ πιστεύων εἰς αὐτὸν οὐ μὴ κατασυχυθῆ εἰς τὸν αἰῶνα». Ὅστε οὖν οἱ μὴ πιστεύοντες τῷ Χριστῷ κατασυχυθήσονται εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος.</p>	<p>ὁ πιστεύων εἰς αὐτὸν οὐ μὴ κατασυχυθῆ εἰς τὸν αἰῶνα». Λίθος οὖν προσκόμματος καὶ πέτρα σκανδάλου ἐγένετο ὁ Χριστὸς ἡμῖν τοῖς ἀπειθήσασιν Ἰουδαίοις τῷ Χριστῷ...</p>	<p>καὶ πέτραν σκανδάλου, καὶ ὁ πιστεύων ἐπ' αὐτῷ οὐ κατασυχυθήσεται.</p>	
---	---	--	--

Як бачимо, у грецькому тексті Апостола вірш відтворений з невеличкою уводною формулою **καθὼς γέγραπται**, чому відповідає «якоже писано». Натомість у грк. D1 об'ємні уводні формули Іакова (на початку табл. їх позначено цифрами 1) та 2)), у слв. D1 перекладені буквально. Рим.9.33 доповнене Іс.28.16-17, див. попередню табл. У Тихонр. обидва пасажа синтезовано в один фрагмент з перестановками; місця включень 1) та 2) показано у табл.9. Поза тим бачимо кілька похибок («снѣ» зам. «сионѣ» і т. п.). В Іларіона, на жаль, дуже скорочений переказ апостольських слів, зроблений, скоріше, за стандартною біблійною версією.

Підбиваючи певні підсумки цій частині викладу, коротко слід зауважити ще такий момент – у D1 у п'яти місцях наявні запозичення з Хроніки Амартола, усупереч тезі О.Пересветова-Мурата, що це джерело у слв. D1 відсутнє⁴⁶. Щодо Тихонр. та ПВЛ, у них бачимо переважно заміни на текст Хроніки, причому нетотожні⁴⁷. Можна припускати незалежне опрацювання тексту книжниками, що зовсім недивно, оскільки Хроніка Амартола справила великий вплив на більшість давньоруських історичних компіляцій і з неї в різних місцях літопису та хронографа вміщено низку запозичень.

Тепер перейдемо до аналізу структури запозичень, який веде до припущення про ймовірне користування нашими книжниками з якоїсь «біблійної колекції». Інакше кажучи, тексту-посередника між ними та слв. D1. У цій частині доведеться звернутися до низки цифр. За моїми підрахунками, в Тихонр. зустрічається 90 паралелей до тексту D1 (загальне число проаналізованих фрагментів 93, але 3 з них зустрічаються тільки в Іларіона чи ПВЛ⁴⁸). Порядкові номери фіксувалися у послідовності, як паралелі до давньоруських текстів трапляються у слв. D1. Якщо їх переставити так, як їх уміщено в Тихонр. та ПВЛ, отримаємо ланцюжки з певною подібністю, див. нижче (мною додано також послідовність цитат в Іларіона, хоча вона не надає однозначних свідчень). Система умовних позначень така. Першим іде порядковий № з D1 тієї біблійної цитати, до якої маємо паралель хоча б в одному з наших давньоруських текстів. Другим у квадратних дужках відзначено, з якого місця Біблії узято запозичення⁴⁹. На 3-й позиції до усіх цитат – вказано місце розташування у кожному з джерел за основним списком, тобто, для Тихонр. 330v.²⁹⁻³⁰-331r.¹⁻⁵ та подібні, для ПВЛ – 98.²²⁻²⁷Л та подібні, для Іларіона – аркуші за Синодальним №591⁵⁰. Частина біблійних запозичень потрапили одночасно до Тихонр., ПВЛ та Іларіона, або наявні у двох текстах. Ті номери, що присутні одночасно в Тихонр. та ПВЛ – позначені **півжирним** стилем, ті, що зустрічаються ще й в Іларіона – **півжирним та подвійним підкресленням**, тільки Тихонр. та Іларіон – одинарне **підкреслення**. Пор.:

Тихонр.: №**73** [Ос.1.2-6,8-9] 330v.³⁻²¹; №**76** [Єр.15.1] 330v.²⁷⁻²⁸; №**27** [Мал.1.10-11] 331r.²²⁻³⁰; №**7** [Єр.31.31-34] 336r.¹⁵⁻²⁸; №**11** [Іс.42.9-10 + 2Кор.5.17] 336v.⁶⁻⁸; №**48** [Іс.51.4-5] 336v.¹⁵⁻²¹; №**19** [Іс.65.13,15-16] 336v.²⁸⁻³⁰-337r.¹⁻³; №**72** [Іс.56.7] 337v.¹⁻²; №**93** [Рим.14.11] 337v.³⁻⁵; №**70** [Іс.52.10] 337v.⁶⁻⁸; №**13** [Іс.40.3-5] 337v.¹³⁻¹⁹; №**66** [Іс.29.18] 337v.²⁸⁻³⁰-338r.¹; №**4** [Вар.3.36-38] 339r.²⁸⁻³⁰-339v.¹⁻⁴; №**17** [Єр.17.9] 339v.⁵.

; №74 [Зах.7.12-13] 339v.⁷⁻⁸; №9 [Іс.63.9] 339v.⁹⁻¹⁰; №42 [Єр.11.19ч] 344r.⁷⁻⁸; №58 [Втор.28.66ч] 344r.¹²⁻¹³; №59 [13й agraphon, Єздр.7.27] 344r.¹³⁻¹⁵; №40 [Іс.9.2] 345v.²⁰⁻²¹; №47 [Іс.81.8] 345v.²⁶⁻²⁷; №44 [Іс.77.65-66] 345v.²⁷⁻³⁰; №20 [Єз.36.25ч] 350r.²⁷⁻²⁹; №25 [Мих.7.18-19] 350v.⁵⁻¹⁰; №22 [Іс.35.6-8+44.3] 350v.¹¹⁻¹⁴.

ПВЛ: №73 98.⁹⁻¹³Л; №76 98.¹³⁻¹⁴Л; №27 98.²²⁻²⁷Л; №48 99.¹²⁻¹⁵Л; №7 99.¹⁵⁻¹⁸Л; №11 99.¹⁹⁻²¹Л; №19a 99.²¹⁻²²Л; №72 99.²³⁻²⁴Л; №70 99.²⁴⁻²⁶Л; №9 100.⁷⁻⁸Л; №4 100.²⁰⁻²⁴Л; №17 100.²⁴⁻²⁵Л; №74 100.²⁶⁻²⁷Л; №42 101.⁷⁻⁸Л; №58 101.⁸⁻¹⁰Л; №59 101.¹²⁻¹³Л; №47 101.¹⁴⁻¹⁵Л; №44 101.¹⁶Л; №40 101.¹⁹⁻²⁰Л; №66 119.⁵⁻⁷Л; №19b 119.²⁵⁻²⁶Л; №20 120.⁶⁻⁸Л; №25 120.⁹⁻¹²Л.

СЗБ: №9 168v; №11 174r-v; №19? 174v; №7? 175v; №27 180v-181r; №22 181v; №70 183r; №93 183r; №13 183r-v; №48 184r-v.

Отже, як бачимо, у Тихонр. та ПВЛ ланцюжок фрагментів, що сходять до ДІ, на початку спільний: 73 76 27; далі перекомпоновка: Тихонр. 7 11 48 19, ПВЛ 48 7 11 19a⁵¹ (курсивом позначено цитату, яка переходить на інше місце); далі Тихонр. 72 70 66 4 17 74 9, ПВЛ 72 70 9 4 17 74; потім в обох текстах однаково 42 58 59; знов перекомпоновка: Тихонр. 40 47 44, ПВЛ 47 44 40; далі майже однаково, проте літопис з додатковими елементами: Тихонр. 20 25, ПВЛ 66 19b 20 25. На абсолютно різних місцях опинився тільки №66 – у ПВЛ після №40, а в Тихонр. після №70. В Іларіона послідовність інакша. Але в СЗБ вміщено лише 7 цитат, які збігаються одночасно з ПВЛ та Тихонр., й можна припускати як радикальну авторську перекомпоновку, так і незалежне сходження до ДІ. Важливо, що у Тихонр. подвійні запозичення з одних і тих самих біблійних віршів трапляються, але включають різні джерела, тобто може бути інтерполяція один раз за ДІ, а потім за Тлумачними пророками, Паримійником чи Амартолом, проте ніде немає слідів повторного звернення до «Книги Іаковъ». Значить, у Тихонр. простежується одна поширена «біблійна колекція», що сходить до слв. ДІ. Порівняно з ПВЛ, в якій маємо близьку послідовність фрагментів, але обсяг «колекції» скорочено практично у 4 рази, композиція Тихонр. суттєво відрізняється у бік систематичності. Зокрема, у Тихонр. запозичення починаються з №73, 75, 76, 77, 78, 27, ... 65, 28, 29, 30, 31, 32, 5, 6, 7, 8... При цьому 75-78 – запозичення з Єремії, 27 – Малахія, 28-30 – Ісайя (а попередні цитати, що сходять до Амартола – теж переповідають текст Ісайї, в новозавітному ж №65 [Рим.9.33] – цитата з Ісайї з покликом). Збіги композиції обох текстів дуже важливі, оскільки недвозначно вказують на раннього посередника – якогось укладача ХІ (?) чи поч. ХІІ (якщо припускати, що Іларіон користався не з «колекції», а безпосередньо з ДІ).

Судячи з усього, чотири цитати, уміщені у ПВЛ поза межами «Промови Філософа» у статті 988 р. (№66, 19b, 20, 25) – походять із того самого джерела, що й попередні. А отже, сходять до «біблійної колекції» зі слв. ДІ. Більше того, як уже відзначалося, одна з цитат роздвоїлася: біблійна частина потрапила у «Промову Філософа» (19a), натомість авторське доповнення відшукується у статті 988 р. (19b). Це зайвий раз підтверджує, що «Промова» тісно пов'язана з іншими складовими ПВЛ⁵², не потрібно її виділяти як окреме джерело й на цій «підставі» вмішувати в реконструйовані попередні зводи.

Переходячи до висновків, треба зауважити, що окремі відмінності у викладі треба віднести за рахунок активності укладачів кожного конкретного твору. Перекладач ДІ активно застосовував відомі йому готові біблійні переклади – найчас-

⁵¹ Що стосується цифри 19 з літерами, 19a та 19b – у ПВЛ основна цитата з Ісайї та авторське доповнення про «суетныхъ идолъ», як уже відзначалося, рознесені під різні роки, 986 та 988.

⁵² Див. на іншому матеріалі: *Вилкул Т.* О происхождении «Речи Философа», *Palaeoslavica*, т. XX, no. 1 (Cambridge, Massachusetts, 2012), 1–15.

тіше, паримійний та Тлумачних пророків; інші книжники працювали у подібній же манері. Але загалом, порівняння слв. ДІ, пам'яток XI–XII та XVI ст. дозволяє вибудувати текстуальні взаємини в економний спосіб. По-перше, усі особливості біблійного цитування тепер знаходяться у межах лише давньослов'янської традиції й не потребують припущень про знання мов – греки чи давньоєврейської. По-друге, ми вправі припускати одного посередника між нашими трьома оригінальними давньоруськими текстами та перекладною «Книгою Іаков», у вигляді просторої «біблійної колекції». Якщо малювати стему, запозичення йшли, найвірогідніше, через слв. ДІ до «біблійної колекції», і вже далі три гілки слід простягнути до кожного з наших давньоруських творів: «Слова про закон та благодать», «Повісті временних літ», Тихонравовського хронографа. Немає потреби припускати впливи чи зворотні впливи ПВЛ або тексту Іларіона, кількох посередників – різних «біблійних колекцій», субстантивувати частини ПВЛ (напр., «Промову Філософа») як окремі твори, і т. ін. Таким чином, матеріали з пізньосередньовічного хронографа дозволяють чіткіше окреслити схему взаємодії дуже ранніх давньоруських пам'яток.

REFERENCES

1. Akentiev, K. [2005]. «Slovo o zakone i blagodati» Ilariona Kievskoho. Drevnejshaya versiya po spisku GIM Syn. 591, *Byzantinorossica*, 3, 116–152. [in Russian, in Old Church Slavonic].
2. An Early [1971]. An Early Slavonic Psalter from Rus', eds. Moshé Altbauer and Horace G. Lunt, vol. 1. Cambridge, Massachusetts. [in English, in Old Church Slavonic].
3. Anisimova, T. [2015]. Tikhonravovskiy chronograph Issledovaniye, publicatsiya texta, 1, *Letopisi i chroniki*, 3–161. Sankt-Peterburg. [in Russian].
4. Grigorovichev [1998]. Grigorovichev Parimejnik, eds. Rybarova Zdenka, Khauptova Zoe. Skonje. [in Macedonian].
5. Déroche, V. [1991]. Doctrina Jacobi nuper baptizati, *Travaux et Mémoires*, 11, eds. Gilbert Dagron, et al, 48–229. Paris. [in French, in Greek].
6. Istrin, V. [1920]. Knigy vremen'nyja i obraznyja Georgija Mnikha. Chronica Georgija Amartola v drevnem slaviano-russkom perevode, 1: Text. Petrograd. [in Russian, in Old Church Slavonic].
7. Katalog [2000]. Katalog slavyano-russkikh rukopisnykh knig XV veka, khranyashchikhsia v Rossijskom gosudarstvennom arkhive drevnikh aktov, eds. I. Zhuchkova, L. Moshkova, A. Turilov. Moskva. [in Russian].
8. Matichin [1979]. Matichin Apostol (XIII vek), eds. Radmila Kovachevič, Dimitrija Stefanovič. Beograd. [in Serbian].
9. Moldovan, A. [1984]. Slovo o zakone i blagodati Ilariona. Kiev. [in Russian, in Old Church Slavonic].
10. Mostrova, T. [2012]. Kum lekikalnata kharakteristika na Knigata na prorok Ieremija, *Kirilo-Methodievski studii*, 21, 125–146. [in Bulgarian].
11. Müller, L. [1971]. Die Werke des Metropoliten Ilarion [Forum slavicum, vol.37]. München. [in German].
12. Nestle-Aland, E. [1979]. Novum Testamentum Graece, The 27th edition with critical apparatus, eds. Barbara et Kurt Aland, Johannes Karavidopoulos, Carlo M. Martini, Bruce M. Metzger. Stuttgart. [in German, in Greek].
13. Ostrowski, D. [2009]. Identifying Psalmic Quotations in the Povest' Vremennyykh Let, *Culture and Identity in Eastern Christian History. Papers from the First Biennial Conference of the Association for the Study of Eastern Christian History and Culture* [Ohio Slavic Papers, vol. 9, Eastern Christian Studies, vol. 1], 217–247. Columbus, Ohio.
14. Ostrowski, D. [2003]. The Povest' vremennykh let. An Interlinear Collation and Paradosis, *Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: X*, 1–3. Cambridge, Massachusetts. [in English, in Old Church Slavonic].
15. Pereswetoff-Morath, A. [2002]. A Grin without a Cat, vol.1: Adversus Iudaeos Texts in the Literature of Medieval Russia (988–1504) [Lund Slavonic Monographs, 4]. Lund.
16. Pereswetoff-Morath, A. [2016]. 'The Old is in the New Revealed': Prophetic Quotations from the Slavonic Translation of Doctrina Iacobi in the Literature of Early Kyivan Rus' (Part one). *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, XL, 1. Sofia, 51–80.
17. Pereswetoff-Morath, A. [2016]. 'The Old is in the New Revealed': Prophetic Quotations from the Slavonic Translation of Doctrina Iacobi in the Literature of Early Kyivan Rus' (Part two). *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, XL, 2. Sofia, 9–48.
18. Polnoe sobranije [1997]. Polnoe sobranije russkikh letopisej, t. 1: *Lavrentievskaja letopis*. Moskva. [in Russian].
19. Septuaginta [1931]. Septuaginta, Societatis Scientiarum Göttingensis Auctoritate, vol.X: *Psalmi cum Odis*, ed. A. Rahlfs. Göttingen. [in German, in Greek].
20. Septuaginta [1943]. Septuaginta, Vetus Testamentum Graecum Auctoritate, vol.XIII: *Duodecim prophetae*, ed. Joseph Ziegler. Göttingen. [in German, in Greek].
21. Septuaginta [1939]. Septuaginta, Vetus Testamentum Graecum Auctoritate, vol. XIV: *Isaias*, ed. Joseph Ziegler. Göttingen. [in German, in Greek].
22. Septuaginta [1957]. Septuaginta, Vetus Testamentum Graecum Auctoritate, vol.XV: *Ieremias. Baruch. Threni Epistula Ieremiae*, ed. Joseph Ziegler. Göttingen. [in German, in Greek].
23. Sinajskaja [1922]. Sinajskaja Psal'tyr', Glagolicheskij pamyatnik XI veka, ed. Sergej Severianov [Pamyatniki staroslavjanskogo jazyka, t.IV]. Petrograd. [in Russian].

24. Vershinin, K. (2019). Drevnejshij vid Skazaniia o trekh pleniakh Ierusalima, *Istorija Rossii s drevnejshikh vremen do XXI veka: problemy, diskussii, novye vzglyady. Sbornik statej uchastnikov Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoi shkoly-konferentsii molodykh uchenykh (8-9 oktiabria 2019 g.)*, 16–21. Moskva. [in Russian].
25. Vilkul, T. (2018). «Книга глаголемая Іаковъ Жидовинь (text i paralleli k drevnerusskim compilatsijam, *Palaeoslavica*, t.26, no.1, 97–163. Cambridge, Massachusetts. [in Russian].
26. Vilkul, T. (2012). O proiskhozhdenii Rechi Filosofa, *Palaeoslavica*, t.XX, no.1, 1–15. Cambridge, Massachusetts. [in Russian].

Tetiana Vilkul

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),

Leading Research Fellow,

Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine

(Kyiv, Ukraine), tvilkul@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2737-8372>

The Book of Jacob the Jew in the Old Rus'ian Early Texts and Tikhonravov' Chronograph

Abstract. The article examines new date regarding the history and transmission both the *Doctrina Jacobi nuper baptisati*, the important Byzantine source translated into Old Church Slavonic in the 11th century known as the *Book of Jacob the Jew*, and some Old Rus'ian texts, with the emphasis on the *Tikhonravov' Chronograph*. The background of my examination is provided by recent researches of A.Pereswetoff-Morath, which survey many borrowings from the *Book of Jacob* in the Kyivan Metropolitan Hilarion's *Sermon on Law and Grace* and the *Primary Chronicle or A Tale of Begone Years*. **The aim of this study** is to expand the base of comparison of *Doctrina Jacobi* with Old Rus'ian texts by drawing new source and specify features, applied by the authors of these compilations. **The methods** are largely textological, including textual and literary criticism. **The academic novelty.** For the first time all quotations from *Doctrina Jacobi* is tracing in the *Tikhonravov' chronograph*. Though was a compilation of the 16th century, it largely consists of the very early texts, what determine its significance for the history of the booklearning in Old Rus'. *Tikhonravovsky chronograph* provides reliable material for textological comparison, because it offers a bulk quotations from the *Book of Jacob* (more than 90 citations), while there are only a dozen ones in the *Sermon* of Kyivan Metropolitan Hilarion, and approximately two dozens in the *Primary Chronicle*. **Conclusions.** The similar rearrangings of biblical citations in *Tikhonravovsky chronograph* and the *Primary Chronicle* point to an unknown early author from the 11th century that made a selection and reworked fragments from the *Book of Jacob* linking them in a totally different order. He create a lengthy "biblical collection", that served as intermediary between the translated Byzantine and original Old Rus'ian sources. Taking into considerations these new materials, we have now construct the scheme of relations between our texts as: from the *Book of Jacob* to the lengthy "biblical collection" and from later to the Kyivan Metropolitan Hilarion's *Sermon on Law and Grace* and the *Primary Chronicle* and so on. In the all, such late medieval compilation from the 16th century as *Tikhonravovsky chronograph* shed new light on intricate problems of Kyivan Rus' writing.

Keywords: Old Rus'ian, textual criticism, medieval chronicles.